

Cilt: VII

Mayıs 1931

Sayı: 6

DARÜLFÜNUN
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

FELSEFE, İCTİMAİYAT, TARİH,
COĞRAFIYA, EDEBİYAT

İKİ AYDA BİR NEŞROLUNUR

BU SAYIDA

MAKALELER :

	Sahife
Rousseau'ya göre fikir terbiyesi İsmail Hakkı Bey	1 - 41
Beşerî idrak Şekip Bey	42 - 63
Auguste Comte'un Felsefesi	64 - 82

İSTANBUL

Cumhuriyet Matbaası

1931

Auguste Comte'un Felsefesi^(*)

F A S I L III.

İLİMLERİN TASNİFİ

Üç hâlet kanununa göre, muhtelif neviden bilgilerde, bizim bütün telâkkilerimiz ilâhiyatçı olmakla başlar, metafizik intikalinden geçer, ve müspet olmakla nihayet bulur. Eğer bu tekemmül şimdiden nihayete ermiş olsaydı, Comte'un tesis etmek istediği felsefe *ipso facto* olarak teessüs etmiş olurdu. Fakat, biz bu halde değiliz. Bilâkis, ilâhiyat, metafizik, müsbet olarak üç türlü düşünme, hattâ en münevver nefislerde bile bugün henüz mevcuttur. Muhtelif derecede olarak «mantıkî irtibat» bunların hepsinde eksiktir.

Müsbet usul tamamen yerleşmiş olan ilimlerde bile, ve çoktan beri, meselâ fizikte ve kimyada, henüz şüpheden masun olarak, metafizik izler henüz görülür. Daha evleviyetle, bu fikir manevî ve içtimâî denilen ilimlerde tezahür eder. Bununla beraber bu «irtibatsızlık» devam etmiyecektir. Mademki şimdi, müspetçi fikir tamamen şuurunu edinmiştir, bu fikir, ilâhiyatçı ve metafizikçi fikir ile olan bütün ihtilâtını ortadan kaldıracak muntazam bir tasfiye yoluna girmesi mümkün olacaktır.

Fakat, insan bilgisinin mecmuunu bu tenkit nazarıle görüş, bir insanın kuvvetlerinin fevkinde bir teşebbüs değil midir?. Bereket versin, müsbet felsefe bizzat yükü hafifletmeğe bir vasıta tedarik eder. O bir sıra vazeder ki şimdiye kadar, hâdiselerin muazzam bir makulesi telâkkisinde, müsbetlik derecesinin ne raddeye geldiğini, çok zahmet çekmeden, tayin etmeyi temin eder. Comte bu sıraya tasnif, yahut daha sarîh olarak, başlıca ilimlerin «müsbet silsilesi» tesmiye eder. Bu, «müsbet felsefenin vaz'ında takip edeceği pilân» dır.

Bu pilân mezhebin mecmuunu daha vazîh kılmaya yarar bir hüner, daha kolay bir muhtıra değildir. Eserin haricinde değildir. O bizzat müsbet felsefe fikrile beraber doğmuştur; yeni bir şekil altında umdeyi ifade eder. Üç hâlet kanununun tabii bir tekmilesidir. Comte bunu kat'iyetle söyler. «Bizim bilgilerimizin muhtelif şubeleri, inkişaflarının üç büyük safhasını ne aynı suretle geçirmiştir, ne de, binaenaleyh, müsbet hâlete birlikte vasıl olmuştur. Bu cihetten bizim telâkkilerimizin muhtelif nevilerinin takip ettiği ve kendi terakkilerinde takip edecekleri, değişmez ve zarurî bir sıra vardır, ve bu sıranın sağlam mülâhazası, evvelce ifade olunan esaslı kanunun elzem bir tekmilesidir.»

(*) Üst tarafî ilâhiyat fakültesi mecmuasının beşinci sene on dokuzuncu sayısındadır.

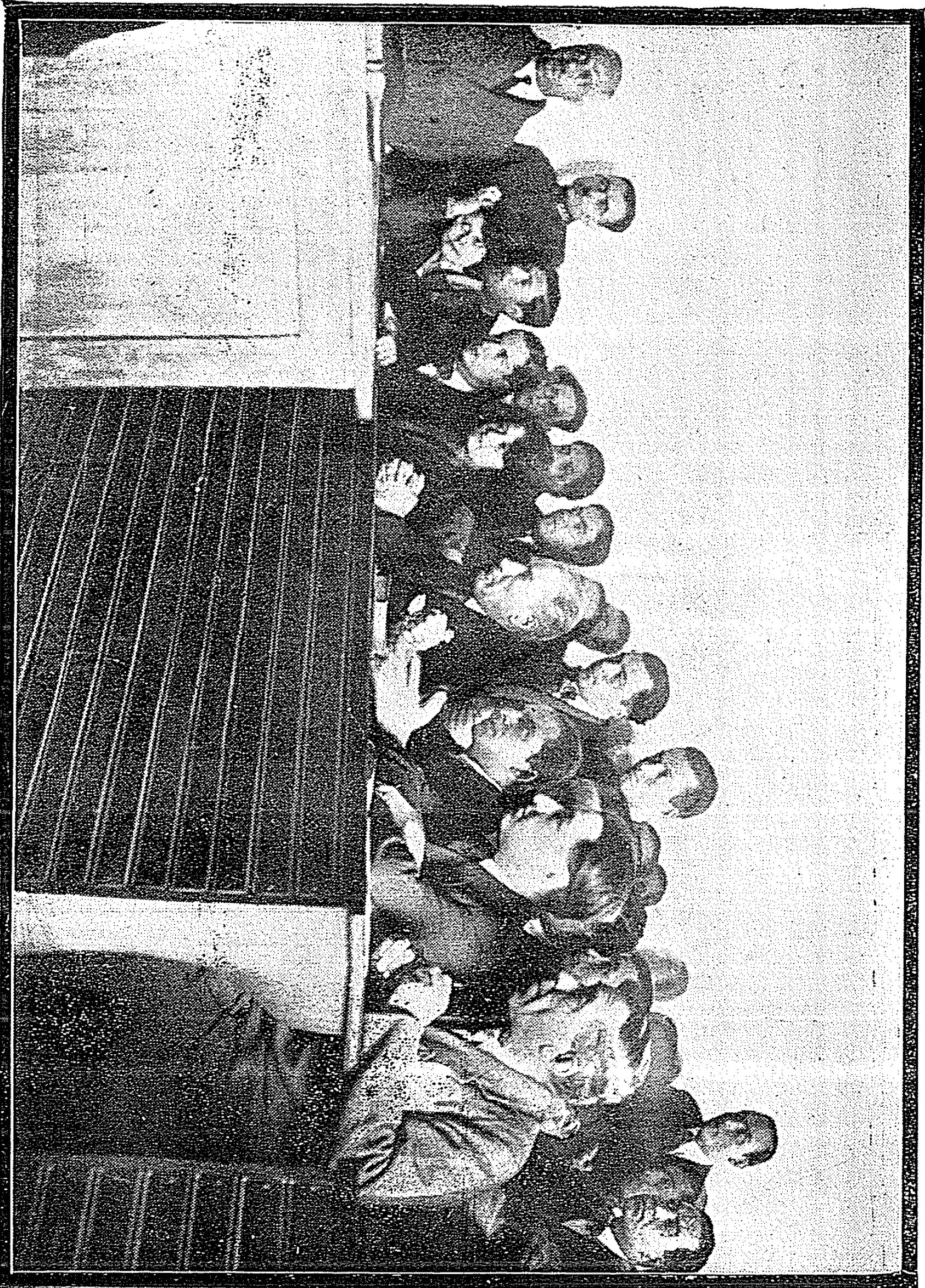

Foto E. Hamdi

Gazi Hazretleri Hukuk Fakültesinde Deniz Ticareti dersinde

İmdi Comte, kendi muasırı olan Ampère gibi, ilimler tasnifinin mantıkî meselesini onların mecmuunda almamıştır. İlimlerin tâbiyet nisbetleri müşahade edilecek bir sırada onların hepsini sıralayabilecek bir umde aramış değildir. Hatta böyle bir umdenin mevcudiyetinden bile şüphe eder. Kendisi, ilimlerin mükemmel bir tasnifini meydana koymayı o kadar az düşünür ki, onların bir çoğunu bertaraf etmekle işe başlar. Evvelâ, san'atle münasebeti olan bütün insan bilgisi şekillerini, yani tatbikî, amelî ve fennî olan bütün ilimleri bir tarafa bırakır. Kezâ hayvanat, madeniyat, coğrafiya v.s. gibi bütün müşahhas ilimleri de ayırır. Tasnifine ancak «nazari» ve mücerret ilimleri, yâni gâyesi yalnız kanunları tanımak, ve hâdiselerin gözüktüğü müşahhas mevcutlardan sarfı nazarla, hâdiseleri tetkik eden ilimleri ithâl eder. Comte bunları «esash ilimler» tesmiye eder, çünkü diğerleri bunları istilzâm eder, halbuki bunlar kendilerinden evvel diğerlerini istilzâm etmezler.

Comte'un maksadına göre mülâhazası ehemmiyetli olan ilimler yalnız bunlardır. Zirâ, Comte'un ilimleri tasnif etmeye niçin ihtiyacı vardır? Müsbet kafanın hâdiselerin müteakip sıraları arasından suudunu tetkik etmek içindir. Bunun için, onun yapacağı şey, ancak kendi umdelerini nazari ve mücerret ilimlerden alan tatbikî yahut müşahhas ilimleri mülâhaza etmektir. Kendinin bunlarla uğraşması kâfidir. İnsan zihnine mahsus olan ceht, bu ilimlerin usulünde ve terakkisinde tezahür eder: o halde kendi tekâmülünün kanunları bu ilimlerde elde edilebilir.

Esash ilimleri tasnif etmek için Comte, müsbet usulün umdelerine intibak eder. Nümunesini tabii ilimlerin gösterdiği aklî tasnifler üzerine tanzim eder. Tasnif, bizzât tasnif edilecek mevzuların tetkikinden başlayacaktır, ve o mevzuların gösterdikleri zincirleme ve şeni alâkalarla taayyün edecektir, o suretle ki bu tasnif ihtiva ettiği mevzuların derin bir mukayesesile tezahür eden en umumî vakıanın bizzât bir ifadesi olur.

İmdi Comte kendisine tekaddüm eden tasnifler üzerinde tevakkuf etmez. Evvelâ, o tasnifler zuhûr ettiği vakit tasnife ait aklî usul henüz teessüs etmiş değildir. Sonra da henüz ilimlerin bazısı müsbet olduğu halde, diğerleri ilâhiyat, yahut metafizik bir halde kalmış iken, ilimlerin mecmuunu ansiklopedik bir telâkkide birleştirmek nasıl mümkün olacaktı? Gayri mütecanis telâkkileri, tek bir sistemde, aklî olarak terkip etmek nasıl mümkün olur? Bu vakitsiz teşebbüsler muvaffakiyetsizliğe mahkûm idi. Teşebbüsün muvaffak olması için, muhtelif neviden hâdiselere taallük eden, bizim bütün telâkkilerimizin müsbet şekle vasıl olması lâzımgeliyordu. Bu noktada da yine içtimaiyatın icadı kat'i bir vak'a olmuştur. İçtimaiyat esash ilimlerin sırasını ikmâl etmeyi temin etmiştir. Üç halet kanununun keşfi içtimaiyatı tesis etti, ve aynı zamanda, insan bilgisinin tecanüsünü

şenileştirdi. Bu sefer bu tecanüs de ilimlerin akli tasnifini mümkün kılmıştır.

I I

Bundan böyle artık esaslı ilimlerin hepsi mütesaviyen müsbet olarak anlaşılır. Hepsi izâfinin tetkiki için mutlaka takip etmeden, ve kanunları tanımak için illetleri teharriden vaz geçmiştir. Hepsi şimdi aynı umumî usul vasıtasile işe başlar. Onların farkı ancak mavzularından, yani tetkik edilen hâdiselerin mahiyetinden ileri gelir. Binaenaleyh onların tâbiyet nisbetleri, sırf bu hâdiselerin münasebetlerinden tevellüt edecektir. İmdi, müşahede gösterir ki bu hâdiseler tabii makulelerin bazılarında dizilirler, nitekim her makulenin akli tetkiki mütekaddim makulenin kanunlarını bilmeyi istilzâm eder, ve bu sefer de müteakibin bilgisini istilzâm etmiş olur. Bu sıra hâdiselerin umumiyeti derecesine göre taayyün etmiştir, bundan hâdiselerin müteakip tâbiyeti, ve binaenaleyh, her ilmin az çok bir kolaylığı tevellüt eder.

Bu umde üzerine, esaslı ilimlerin ansiklopedik derecesi zahmetsizce vücade gelir. Azalıcı umumiyeti ve çoğalıcı terekübü sırasına göre, riya-ziyattan sonra heyet, fizik, kimya, uzviyat yahut heyatiyat, içtimai fizik yahut içtimaiyat gelir. İlk, hâdiseleri en umumî, en basit, en mücerret ve insaniyetten en uzak olarak mülâhaza eder. Ötekilerden müteessir olmaksızın ötekilerin hepsi üzerine müessir olur. Sonuncu tarafından mülâhaza olunan hâdiseler ise en cüzileri, en karışığı, en müşahhas ve insanı en doğrudan doğruya alâkadar edenidir; bunlar az çok bütün evvelkilere tâbi olurlar. «Bu iki münteha arasında, hususilik, karışıklık ve şahsiyef müte-zayit olur.»

Filvaki, bu tasnif âlimlerin umumiyetle istimalile de teeyyüt etmiştir. İlimlerin inkişafındaki tarihî sırayı tekrar husule getirir. Böylece, uzun müddet, riya-ziyat müsbet şekilde yegâne ilim olmuş oldu. Diğer taraftan, riya-yaziyat bu noktaya varmak için en sona kalmıştır. Bununla beraber, Comte ne esaslı ilimlerin bazıları diğerlerinden sonra doğmuştur, ne de onlardan her biri için her devir hemen kendinden evvelki devir ile oldukça tevazzuh eder demek istememiştir. Onun fikri tamamen farklıdır. Bilâkis, Comte muhtelif ilimlerin inkişafını birlikte olarak gösterir. İlimlerin bazıları diğerleri üzerine bin tarzda tesir eder ve tekrar tesir eder. Çok kere bir ilmin terakkisine o ilimle zâhiren münasebeti olmayan bir san'attan vücade gelmiş bir keşif onun mizânı olur. İşte Comte'un ufak bir his kablevuku ile bile duymadığına bir misal olmak üzere, heyete müteallik olan müşahede terakkilerinin fotoğrafı sayesinde vücade gelmesi bu kabildendir. Filvaki, muayyen bir devirde bir ilmin tarihi, aynı devirde bulunan diğer ilimlerin

ve san'atların tarihine sıkı bir surette merbuttur. Fakat, o ilimlerden her birinin müsbet hâlete geçişi, tasnif ile ifade olunan sırada vukua gelir. Zirâ eğer hemen mütekaddim olan esaslı ilim bu devre ondan evvel vasıl olmamış olsaydı, o ilim de o devre vâsıl olmayacaktı. «Her ne kadar aynı zamanda vukubulsa dahi, ilerileme yine bu sırada vukua gelmiş olacaktır.»

III

Mösyö Herbert Spencer Comte'un tasnifine bir çok itirazlar etmiştir. Littré bunları uzun uzadıya reddetmiştir. Bu münakaşaları tekrar açmak niyetinde değiliz. Fakat yukarıki izahlardan şu netice çıkar ki, Spencer'in itirazlarının ekserisi doğru değildir, bu da ihtimal Comte'u iyi okuyamadığından ileri gelir. Bizzat kendi itiraf ettiği üzere, Spencer ancak «müspet felsefe dersleri» nin metninden ilk iki dersi, sonra da gayri uzvî fiziki, mis Martineau tarafından hulâsa edilmiş hayatiyatın ilk faslını, ve mütebakisini de Levves'in felsefe tarihinde hulâsa olarak görmüştür. Eğer Spencer müsbet felsefe derslerinin mecmuunu, ve hususile üç son dersi, yahut hiç olmazsa müsbetçi fikir hakkında nutuk ve müsbetçiliğin mecmuu hakkında nutku görmüş olsaydı, ilimlerin müsbet tasnifini şüphesiz başka türlü takdir edecekti. Onun tasnifi, ki ona müşahhas ilimleri ithâl eder, mücerret esaslı ilimleri tasnif etmek isteyen Comte'un tasnifine muhalif düşmez. Yapmadığından dolayı Comte'u tayip ettiği şeyi, Comte yapmayı düşünmemiştir.

Spencer'in itirazlarının içinde, biri var ki, bizzat ilimlerin tasnifi telâkiki hakkında olduğundan dolayı bizim işaret ettiğimiz anlaşmazlığı gâyet iyi meydana koyar.

Spencer Comte'un tasnifinin «Antropocentrique» vasfı üzerinde ısrar eder ki hakikaten nazara çarpar. Ve ona garip gözüken bir tenakuzdan dolayı hayret eder. Eşyayı insan noktai nazarından anlamak, bizzat Comte'a göre de ilâhiyatçı düşünme tarzının esaslı şekillerinden biri değil midir? Müsbet felsefe tâlim etmemiştir ki insan bir sultada bulunan diğer bir sulta olarak mülâhaza edilmemelidir, belki tabiat kanunlarının mecmuuna tâbi olan bir mevcut olarak telâkki edilmelidir? İmdi eğer şeyi noktai nazar, insan nefsi kendiliğinden olarak ilk mevkiî alan nefsi noktai nazar yerine ikame edilmek lâzımgelirse, nasıl olur da ilimlerin tasnifi aynı zamanda hem «Antraposantirik» olur, hem de müsbet olur?

İtiraz ihtimal Littré tarzında anlaşılmiş olan müsbet felsefe aleyhine şiddetli olacaktır. Auguste Comte aleyhine teveccüh etmez, zirâ o onu kabul eder. Kendi tasnifinin aynı zamanda bu iki vasfı gösterdiğini kabul eder, ve bundan dolayı mütenakız olmadığına inanır. Yalnız onunla birlikte müteakip ve muhtelif iki devir tefrik etmek lâzımgelir. Müsbet felsefe-

nin teşekkül etmekte olduğu uzun zaman, (yani müsbet fikir hususî olarak kaldığı uzun zaman) onun şeyî noktâi nazardan mevkiini aldığı, diğer tabirle kâinatın insanı gördüğü doğrudur. Bu devir esnasında, filhakikâ bu felsefe insanı kâinatın merkezi ve nihayeti addeden saf itikada karşı koyar. Fakat, müsbet fikir küllî olunca, ilimden felsefeye yükselince, nihayet içtimaiyat teessüs edince, müdrike müsbet noktâi nazardan kendine elzem olan mantikî vahdeti şenileştirir, bu vahdet bu sefer ancak insanı merkez olarak almakla ikmâl edilir.

Comte' der ki, kâinatın tam bir tasavvuru gibi mülâhaza edilince, bizim ilmimiz mükemmel bir sistemleştirilmeye kabiliyetli değildir. Bu mânâca, yalnız muhtelif mezheplerin tecanüs ve tehalüfünden mülhem olarak, biz ancak usul vahdetinden başka bir vahdet aramaya mecbur olmayız. Hem ferdî, hem de manevî, bizim zihnî tekâmülümüzün neticeleri olarak, nazara alınca insanî nazariyelerin dahilî membaı başka türlü olur. «Böylece, kâinata değil, belki insana, yahut daha ziyade insaniyete ait olarak, bizim şenî bilgilerimiz, bilâkis, tam bir sistemleştirmeye meyleder. Bu hâlde ancak bir türlü ilim anlayacaktır, insanî, daha doğrusu içtimai ilim, ki bizim mevcudiyetimiz hem umdesini hem de gayesini vücade getirir, ve o ilimde zarurî ve esaslı bir mukaddime olarak iki suretle haricî âlemin akli tetkiki imtizâç eder».

İmdi, Comte kendi ilimleri tasnifinde, kendinin anladığı şarta muallâk olarak, «antroposantirik» sıfatı reddetmiyecektir. Bu, ilâhiyat felsefesinin hareket ettiği kendiliğinden nefsicilik değildir: bu müsbet felsefenin vâsıl olduğu düşünceli nefsiciliktir. Bu nefsicilik kendinde nefsi ve şeyî denilen iki usulü birleştirmek hassasını haizdir. Birincisi, yavaş yavaş, ve müteakiben müsbet hâlete vâsıl olan ilimlerin tekâmülüne uzun zaman esnasında hâkim olmuştur. İkincisi ise, diğerlerini yutmaksızın, kendisine tâbi kılan, yüksek bir ilimde böyle teşekkül eden ilimler zümresinin temerküz etmesini temin eder.

IV.

İlimlerin tasnifi hem müsbet felsefenin vazı için bir plân, hem de üç hâlet kanununun bir tekmilesidir. Fakat, bu kanunun ilmin ve felsefenin teşekkülünde insan zihninin terakkisini ifade etmesine mukabil, tasnif daha evvel teşekkül etmiş ilmi ve felsefeyi istilzam eder. Tasnif bunların sırasını ifade eder. Kanunun dinamik noktâi nazardan formüle ettiği şeyi sitatik noktâi nazardan ifade eder. Felsefenin muhtelif unsurları arasında ve mecmu ile olan münasebetleri gösterir.

Bu mecmu mefhumu tarif edilmediği müddetçe, yani müsbet ilim hususî olarak kaldığı müddetçe, bu münasebetler akli olarak teessüs ede-

mezler. Fakat, içtimaiyat bir kerre vücut bulunca, onunla beraber, müsbet felsefenin esaslı ilimlerin mecmuunu tek bir telâkkide ihata etmesi mümkün olur. Zirâ bu halde ilimler insan nefsinin inkişafının muhtelif manzaraları olarak tasavvur edilebilir.

Doğrusunu söylemek lâzımgelirse, ilmin mavzuu birdir. İndî 'olmaksızın, bizim kendi elverişliğimiz için ilimlere ithâl ettiğimiz taksimler sun'idir. Bizim bilgilerimizin bütün şubeleri, yani bütün esaslı ilimler tek bir gövdenin dalları telâkki edilmelidir. Bu ilimler biri birlerine aslâ irca edilemezler. Bunların mütecanis olması kâldır. Bunların arasındaki tecânüs onların aynı usule tâbi olmasından, sonra aynı gâyeye temayül etmesinden, ve nihayet aynı terakkiye inkiyat etmesinden tevellüt eder. Bu ilimlerin en sonuncu ve en yükseğine nazaran, diğerlerine «en nihayet, ancak elzem olan tedricî mukaddimeler olarak bakılmalıdır».

Comte'un müfekkiresinde esaslı ilimlerin bu derecesi, müsbet kafanın külliyyete ve vahdete doğru olan usulî suudünü böyle gösterir. Bacon'un ifadesine göre bu derece, bir silsile, «scala intellectus» tür. Kezâ Bacon tarafından kablevuku hissedilen, ve feylesoflar tarafından boşuna aranan «ilk felsefe» nin mecmuunu da ihtivâ eder.

Bacon'un hatırası, Comte'un bu telâkkisinde Descartes'ın da son derece hâkim olan tesirini men'etmez. Comte bunu bilmez değildir. Kendini onun bir muakkibi ve çok yabancı bir kelime kullanarak Descartes'ın bir mükemmili tesmiye eder. Şüphesiz, Descartes esaslı ilimler sırasını onun gibi anlamış değildir. Gayri uzvî tabiat, ve hattâ canlı tabiat tetkikine müsbet bir usul tatbik ettikten sonra, alt tarafı için metafizik usule düşmüştür. Fakat bu «Descartes uzlaşması» muvakkat ola biliyordu. Descartes'ın bir çok hâdiseler nevinde müsbetçi kafayı kazandırmış olmak, ve usuldeki vahdet ile beraber ilimdeki noktai vahdeti tasdik etmiş olmak gibi meziyyeti vardır. Fakat, kendisi bu iki vahdeti bizzat şenileştirebilmiş değildir. Zeman daha gelmemişti, ve zarurî şartlar henüz birleşmemişti. İlim hakkındaki Descartes'cı mefhumda metafizik unsurlar bâkidir, ve Descartes, haksız olarak, umumî usul riyazî bir usule tahavvül ile elde edilebilir zannetmiştir.)

Comte Decartes'ın müdir mefhumlarını yeniden ele alır. Aynı zamanda, müsbet kafanın iki asırdanberi olan terakkisi ona müsait olduğu kadar, o mefhumları tashih eder. Eğer tâbir caiz ise «hâkim ilim» rolü riyaziyattan içtimaiyata geçmiştir. Fazla olarak, Comte'un anladığı tarzda, ilmin vahdeti artık esaslı ilimlerin bazılarının diğerlerine ircaini men'etmez. Bu vahdet, mütemâdi bir sıra «ansiklopedik bir silsile» teşkil eder, ve hepsi nihai ilme tâbi olan, ilimlerin tecânüsü ile kâfi bir

surette zaman altına alınmıştır. Nihayet, müsbet usulün vahdeti, ilimdeki vahdetin her yerde yeknasak olmasını tazammün etmez. Daha ileride görüleceği gibi, her esaslı ilim, kendisine gâyet hususî bir surette mahsus olan kendi tariklerini hâizdir.

İlimlerin tasnifi böylece, müsbet felsefenin, neş'et ettiği, on sekizinci asrın üstünden, nasıl Bacon'a ve Descartes'a irtibat ettiğini, gösterir. Comte Bacon'dan bu noktada, bütün ilmi bilgilerin iyi müşahede edilmiş vakialara istinât edeceğini, ve bir müsbet ilimler sisteminin bizim salâhiyetimiz dahilinde bulunan tek felsefenin elzem bir esasını vücade getireceğini öğrenmiştir. Descartes'dan da usuldeki vahdet mefhumunu öğrenmiştir. Hemen hemen denilebilir ki o Bacon'dan kendisinin ilimlerin muhtevası mefhumunu, ve Descartes'dan da kendisinin onların sureti mefhumunu almıştır. Comte bu maddeyi bu surete nasıl ithal etti? Bu meselenin cevabı ilmin müsbet nazariyesinde bulunur.

FASIL: VI

İ L İ M

Merakın insanda tabii olduğu, ve biz eşyayı bilmek zevkini elde etmek için eşyayı araştırmaya meylimiz olduğu Aristo ile beraber kabul edilebilir. Comte ilâveten der ki, fakat bu meyil bizim mahiyetimizin en az fâil olmalarından ve en az mübrim olanlardan biridir. İnsaniyetin inkişafı mebdinde, bu meylin daha az fâil olması lâzımgelirdi. Her halde, bu meyil tembelliğe olan meyilden, yahut yeniyi kabul etmeye karşı olan nefretten çok daha zayıf idi. İmdi insanın ilk zihni ataletinden çıkması için, onun nefsinin failiyeti tahrik edilmiş, ve hattâ tazyik edici şerait vasıtasıyla işlemeye içbar edilmiş olması lâzımgelirdi. Şüphesiz, onun lüzumu, harbin tehlikesi, ve sureti umumiyede, ızdırabı ve ölümü bertaraf etmek arzusu bu kabildendir.

Bundan başka, insan nefsinin evvelâ kazandığı bilgiler ancak çok nakıs olarak şenidir. Onun ilk telâkkileri ona ilâhiyat felsefesi tarafından verilmiştir. O her tarafta kendi iradesine benzeyen irâdeler farzetmekle düşünmeye başlar. Onu ihâta eden kâinat mâbutlar yahut fetişler ile doludur. Bununla beraber bu ilk devirden itibaren çok müsbet bir bilginin ilk unsurları hemen tezahür eder. Her bir hâdiseler zümresinde, çok basit olanları, ve çok göze çarpan intizamı hâiz olanları vardır ki hiç bir irâdenin onlara müdahale etmediği bedihidir. Bu hâdiselerden insan çok çabuk «şeni» bir mefhum edinmeğe meçbur oldu. Bütün diğer ahvalde, hâdiseleri müşahede edecek yerde, onların husulü tarzını tahayyül ederdi. Burada ona kendini içbâr eden teakup ve terafukları

müşahede ediyordu. O kendi siretini bu müşahedeye göre tanzim ediyordu. Bu hakir başlangıçtan ilim doğdu.

* Böyle, bir çok feylosofların yaptığı gibi, ilmi bilgiye karşı tearuz ettirmeksizin, Comte, birine ve diğerine mahsus olan vasıfları bilmekle beraber, her ikisinin aynı membadan çıktığını, ve bunların aslâ esaslı bir fark göstermediklerini meydana koyar. Comte'a göre, ilim na kadar mücerret ve na kadar yükselmiş olursa olsun, o yine akli selimin, «umumî akıl» in ve «külli hikmet» in basit bir hususî temâdisidir. İlmî bilginin ilâhiyat ve metafizik telâkkiden ayrıldığı «müsbetlik» vasfı da kezâ amî hikmete teallük eder. Hayâtın amelî zaruretlerinin teşkil ettiği bu hikmet gibi, ilim de illetleri, gâyeleri, cevherleri, ve tecribenin doğruluğunu meydana koyamadığı ne olursa olsun her şeyi sormadan içtinap eder. O münhasıran hâdiseleri idare eden teakup ve beraberlik kanunlarına cehit sarfeder. Ve kezâ hâdiseleri müşahede etmekten, ve kanunlara çıkmak için müşahedeyi sistemleştirmekten ibaret olan, kendi müsbet usul fikrini yine bu hikmetten istiâre etmiştir.

Bundan şu çıkar ki ilmin bizzat kendinde ne hareket noktası, ne de vusul noktası yoktur. Bunun her ikisi ilme, onun neş'et ettiği «umumî akıl» tarafından verilmiştir. Hareket noktası, en basit hâdiseler arasında müstemir olan nisbetlerin kendiliğinden müşahedesidir. Vusul noktası ise, mutâ olan bütün hâdiseler arasında bizim ihtiyaçlarımızın icap ettirdiği kadar sahih ve mükemmel olarak, aynı nisbetleri bilmektir. Filhakika, umumî akıl yahut amî hikmet, pek çabuk hâdiselerin terekübü vasıtasıyla hataya düşer. Eğer biz ancak onunla kalsaydık, pek az şey bilecektik. Hemen hemen bütün ahvalde biz bir tecrübi bakıcılığa irca' edilmiş olacaktık. Bu bakıcılık yerine kanunların şeni bilgisini ikame etmek, işte ilmin fonksiyonu budur.

Eğer insan nefsi nazariyi ameliden tefrik etmek iktidarı hassasına mâlik olmasaydı, bu fonksiyon aslâ ifa edilmiş olmayacaktı. Filvaki, şüphesiz, birinci ikinciden işe başlar. Denildiği gibi, her ilim ona müteallik bir san'atten, ve onu mükemmelleştirmek ihtiyacından doğmuştur. Fakat insan nefsi bu tekemmülü aslâ gözünden kaçırmıyorsa, o tekemmül bu kadar ileri gitmeyecekti. Bereket versin, insan, bilgiyi takipte kendi menfaatini muvakkaten unutmaya kabiliyetlidir. Yavaş yavaş, insan müşahhas hâletlerin terekübünden, bütün bir sınıf hâdiselerde müşterek unsurlar çıkarmayı öğrendi. Böylece kanun mefhumunu, yahut muazzam hâdiseler arasında değişmez nisbeti teşkil etti. Bu bilginin kendisine verdiği zihni itminandan başka olarak, sonra da bundan, evvelce hiç tehayyüi etmemiş olduğu tatbikatı buldu. Daha evvel çok âlim bir medeniyeti misâl

getirmiş olmak için, yunan mühendisleri, sabırlı bir surette mahrutî kıt'alarının tetkikine çalıştıkları vakit, onların mesaisinin bir gün bahriyelilerin selâmetine teallûk eden heyet tayinlerine hizmet edeceğini hiç düşünmüşler miydi?..

Bu suretle, ilim, insanın amelî ihtiyaçlarından olduğundan dolayı menşesinde menfaatçı, menfaati vücude getirmeyi istihdâf ettiğinden dolayı gâyesinde menfaatçı olmakla beraber, ancak bu menfaati ihmâl etmekle inkişaf etti, kezâ istikbalde de böyle olacaktır. Kendi maksadını iyi ifa etmek için, menfaati muvakkaten unutacaktır. Uzun müddet ne kadar hasbî olarak kalırsa, o kadar faydalı olacaktır. Biz bugün husule gelmiş tetkikatı olmayan bir keşfin, sonradan diğer birile imtizaç ederek insanîyetin başlıca bir menfaatini vücude getirmeyeceğini **kaplı** olarak aslâ bilemeyiz. Kezâlik nazariyenin amelî neviden vazihan ayrılmış olmasının pek büyük bir ehemmiyeti vardır.

İşte bundan dolayı Comte, bilhassa nazari teharrilerle meşgul olan, bir rühban sınıfının zuhûrunu insanîyet târihinde kat'î bir an olarak telâkki eder. Bu teharrilerin, uzun asırlar, hayalî ve abes olarak kalmasının ehemmiyeti yoktur. Esaslı olan cihet, insan nefsinin hasbî spekülâsyon itiyadını alması ve muhafaza etmesi, hemen tatbik edilecek bilgilerden memnun olmaması, ve bidayeten ne kadar safiyâne olursa olsun, tabiat hakkında nazari bir telâkkiye doğru çabalaması idi.

Böylece, hakikatte asıl ilmin iki kökü vardır, biri amelî, diğeri nazari- dir. İlimin menşei ilk san'atlar olmasına rağmen, iptidai felsefeye de az yakın değildir. İlim bu muzaaf irtibatı ayırmayı temin eden cihetleri henüz muhafaza eder.

Bir taraftan ilk defa, insan nefsi üzerine hâkim olan ilâhiyat felsefesi nazari olarak kalmıştır. Yalnız bu spekülâsyon yavaş yavaş hâdiselerin kanunlarından başka diğer bir mavzuu terketmiştir, ve kendisinin neş'et ettiği ilâhiyatçı telâkkileri tahrip etmekle nihayet bulmuştur. Diğer taraftan, tevellüt ettiği amî hikmet gibi şeni olarak kalmıştır. Fakat, bütün tecribenin verdiği hâdiseler üzerine teallûk etmekle beraber, nazari cihetten inkişaf etmiştir. Müşahhas mecmuları mülâhaza edecek yerde, o mecmuları kendi unsurlarında tahlil etmiştir. Gitgide daha kuvvetleşen bir tahlil onu gitgide daha umumî ve mücerret olan kanunlara yükseltmiştir. Kezâlik, amî hikmet tecrübî tamimlerle iktifa ederken, heyet gibi bir ilim, çok geniş bir hâdiseler zümresini idare eden kanunu keşfeder.

İlimin bu umumî mefhumundan derhâl şu neticeler çıkar:

1. İlim insanîyetin müşterek bir eseridir. O herkesin müşterek olduğu mavzua teallûk eder: şeniyet. Herkesin müşterek olduğu usulü istimal

eder: müsbet usul. Bütün zihinler aynı tarzda aynı esas üzerine nazar yürütürler. Comte'un «âlimlerin fâil kütle ile olan derin zihni ayniyet» dediği şey budur. İlmî kafanın terakkisi amî akli selimin, insan aklının kabul edebildiği bütün mevzulara usulî bir surette şumulüdür. Fakat burada usul hemen hemen her şeyi vücade getirir. «Felsefî kafanın amî akli selim üzerine olan bütün tefevvuku, ilk devrede bir ihtiyat ile başlayarak, tamim etmek ve tevsik etmek için, umumî nazarları doğru bir teçridin normal hâletine isâl ettikten sonra, o umumî nazarlara hususî ve mütemadi bir surette olan tatbikatından tevellüt eder. Zira alelâde zihinlerde bilhassa noksan bulunan şey, mücerret nisbetleri tamim etmek ve bizim muhtelif medlûllerimiz arasına mükemel bir mantıkî irtibat vazetmek itiyadı yerine, az bir doğruluğu ve cüzî yaklaşımları keşfetmeye sâlih bir nüfuztur.»

En yüksek ilmî telâkkilerin tohumu çok kerre müşterek akıldâ bulunur. Comte bu hususta bir misâl göstermek için en ziyade hayran olduğu keşiflerden birisini, Descartes'ın icadı olan tahlili hendeseyi irat etmeyi sever. Her an bir noktanın mekânda sabit mihverlere olan mesâfesi vasıtisala vaziyetini tayin etmek: bu, çoktanberi coğrafiyecilerin arz üzerinde bir mahallin tulünü ve arzını tahmin etmek için yaptıkları şey değil mi? Ve bu tarîk coğrafiyecılara basit bir akli selim tarafından telkin edilmiş değil midir? Zirâ akli selim kendisini alâkadar eden irişilmez noktalara, onların muayyen noktalara yahut hatlara olan mesafesi vasıtisala nişan koymayı garizî olarak araşdırır.

Decartes'a ait kemmiyati nazariye mefhumu bundan ancak, yüksek bir tecrit ve tamim derecesile tehalûf eder.

Böylece, bütün insanlara hakikati keşif etmek için olduğu kadar ondan istifade etmek için de biri birinin yardımcı nazariye bakılır. Umumî bir tarzda, büyük ilim ve felsefe dâhilerinin insanîyetin zihni rehberleri gözükmeleri, bunların her zihni inkılâba her kesten evvel maruz kalmalarından dolaydır. Bunlar ilk olarak an'anevî vaziyetten yeni bir vaziyete geçerler, ve onların misâli kat'idir. Fakat Comte der ki «başlıca düşünme usulüne teallûk eden tebeddüller, hemen hemen ikmâl edildiği vakit tebarüz etmiş olurlar.» Bu tebeddüllere isimlerini rapteden büyük adamlar, doğrucası, bunların müellifleri olmaktan ziyade kahramanlarıdır.

2. İlim her keşin eseridir: şu hâlde kezâlik her kes tarafından kabul edilebilir bir hâlde olmalıdır. İlim bütün beşeriyete müşterek olan bir mirastır. Hiç kimse bu verâsetten vâreste kalmaz. Binaenaleyh, devlet, kendileri muktedir olamayanlara ilmî tahsil vermelidir. Her kes, ve hususile bütün piroletarya, hayatını sırf ilme hasredenler gibi, muhtelif esaslı

İlimlerin derin bir bilgisini kazanacak değillerdir. Bundaki imkânsızlık, bir çok sebeplerden dolayı, pek meydandadır. Kezâlik büyük ilmi nazariye-değildir. Comte, ilmi bu tarzda «basitleştirme» yi şiddetle reddeder. Me-leri, hazırlanmamış nefsilerin istimali için âmileştirmek de mevzuu bahis-lerin, hazırlanmamış nefsilerin istimali için âmileştirmek de mevzuu bahis selâ, Nevvton kanunlarının delillerinden tefrikine müsaade etmez. İnsan-ların büyük bir ekseriyeti, dâima ilmi hakikatlerin çoğunu bunları keşif eden, tenkit eden, ve doğruluğunu meydana koyan kimselerin imanı üze-rine kabul edeceklerdir. Fakat, müşterek terbiyenin her nefse vereceği şey, en basitlerinden en müterekkiplerine kadar, bütün hâdiseleri değişmez kanunlar tarafından idâre edildiğini anlamak, ve binaenaleyh, bütün tabi-ati yalnız müsbet usulün keşif edeceği ve tadil edeceği bir nizam olarak anlamak itiyadıdır. Ve mademki bu usul istimâl edildiği ilimlerden ayrı olarak tetkik edilemez, her kesin riyaziyattan itibaren içtimaiyata kadar her esaslı ilimden cüzî bir malûmat alması lâzımgelecektir. Bu programın tatbik edilemez hiç bir ciheti yoktur. Comte «müsbet siyaset» te bu um-deye müstenit bir terbiye pilânını çizmiştir. Yalnız bu şart dâhilinde müs-bet ilim üzerinde teessüs etmiş felsefe nefislerde ahengi ve «itikatları tekrar teşkil etmeyi» şenileştirmeye vâsıl olacaktır.

II

Auguste Comte çok kerre der ki, müsbetçi kafa sırrilik ve tecrîbecilik olan, iki içtinap edilmesi lâzımgelen cihetten mütesaviyen kendini uzak tutmaktır. Sırrilik ile Comte, doğruluğu meydana konamayacak olan izahlara ve berranî farziyelere müracaat etmeyi anlar. İnsanın tehayyülü sırrilikte tekemmül eder. Fakat her «şeni» olan bilgi cüzî yahut küllî bir vakıaya rücu edebilmelidir. Halbuki müsbet ilim cevherleri, gâyeleri, ve hattâ illetleri aramadan içtinap eder. Yalnız hâdiseler ve onların nisbetleri üzerine taallük eder.

↳ Tecrîbecilik de, kezâlik, sırrilik kadar ilim kafasına münafidir. Comte'a göre tecrîbecilik vakıayı sâdece ve sırf bir görmeden daha ileriye gide-mez. Halbuki, vakıaların bir terakümü, hattâ sağlam bir surette not edil-miş bile olsa, nazari alâkayı hâiz değildir. Bu, en nihayet olsa olsa, bir tebahhur olabilir, yoksa ilim değildir. Böylece vakıaları toplamakla, ilim namına çalışıldığını zannetmek bu «âdetâ henüz taş toprak hâlinde bu-lunan malzemeyi olmuş bir binâ saymaktır.» hulâsa «ilim vakıalardan de-ğil, kanunlardan teşekkül eder.»

Doğrusu, mütekaddim bir farziye olmaksızın, yani doğruluğunu mey-dana koyması evvelce mefruz bir kanun olmaksızın, ilmi bir müşahede

mümkün olmaz. Şüphesiz, ilim müsbet olunca, artık muhayyile ne «illetler» ne de «asıllar» tesis etmez. O akla, yani hâdiselerin usulî tefahhusuna tâbi olmaktır. Bununla beraber, bu tefahhus müdür farziyeler olmaksızın vukua gelemez. İmdi, muhayyilenin ilimde ikinci derecede, fakat lüzumlu bir rol muhafaza ettiği doğrudur. Comte' burada Bacon'dan ayrılır. İngiliz feylesofuna göre, tabiat bilgisinde nefis mümkün olduğu kadar, kendisini alıcı kılmalıdır. Nefis, ne olursa olsun, buna kendiliğinden bir şey ithâl ederse ilmi iptâl eder. Nefsin bütün cehitleri hâdiseler karşısında kendisini, hâdiseleri olduğu gibi akis ettirmek için, tamamen düz ve lekésiz bir ayna gibi göstermek olmalıdır. İmdi, işte Comte'un bilhassa tecrübecilik nâmı altında retettiği ilim mefhumu budur. Nefsin kendisine mahsus bir fâiliyetle telkin edilmiş fareziyeler yahut nazariyeler olmaksızın, Comte'a göre, ilim aslâ teşekkül edemez. Hattâ bu suretle vakıayı anlayış hiç olmazsa ilme yarayacak bir tarzda bir anlayış vücut bulamaz. Hulâsa, «mutlak tecrübecilik mümkün değildir.» İnsan nefsi tarafından bir hâdisenin basit bir müşahedesinde nefis tamamen alâkadar olur. İlimin nefsi şartları burada bilkuvve zaten verilmiştir.)

Bu vazolunduktan sonra, ilim bizim bilgilerimizin şümül ve irtibâtına usulî bir netice tâyin edebilir. İlim her nevinde «illetlerin ve asılların boş zafarinden katıyyen vaz geçerek mümkün olan en az esaslı hâdiselerden ikinci hâdiselerin en şâmil teakubunu tâlil etmek için, müşahede olunan vakıalar arasında sahih bir surette vazolunmuş nisbetler» den ibâret olur. Hâdiseleri «izah etmek» arandıkça ilâhiyata ve metafizikci kafa henüz kaybolmamıştır. Müsbet ilim bu neviden her türlü izahlardan içtinap eder. Böylece, Nevvton umumî câzibe ile arzın câzibesini temsil etti. Biz yıldızlar arasındaki bu mütekabil tesir, ve arzdaki cisimlerin bu câzibesi hakkında, esasen, bir şey bilemiyoruz. Fakat, biz bu iki nevi hâdiselerin mevcudiyetini ve kanununu, tam bir yakın ile biliriz, ve sonra da bunların ayniyeti hâiz olduğunu da biliriz. Tam malûm olanın az malûm olan ile mukayesesi vasıtasile, bunların mütekabil izahlarını vücude getiren şey budur. Hendeseciye göre, arzın câzibesi umumî câzibenin cüzî bir hâli olarak anlaşıldığı vakit izah edilmiş olur. Buna mukabil, asıl fizikciye göre gök câzibesini anlatan arz câzibesidir. Biz müşabih yakınlıkların ötesine asla gidemeyiz.

Fakat, ilim hâdiselerin bazılarını diğerlerine temsil etmekle beraber onun fonksiyonu onları birleştirmek, yani o hâdiselerin arasında bulunan nisbetlere göre onlardan bazılarını diğerlerine göre tayin etmektir. Comte der ki, her ilim vakıaları tevsik etmekten ibarettir. Eğer muhtelif müşahedeler münferit olarak kalmış olsaydı, ilim vücude gelmiş olmayacaktı.

Hattâ umumiyetle dene bililir ki ilim muhtelif hâdiseler müsait olduğu kadar, doğrudan doğruya müşahedeye hacet bırakmaksızın, doğrudan doğruya gelen en az mütalardan mümkün olan en çok neticeleri talil etmeye mahsus bir şeydir. Eğer iki hâdisse müstemir bir nisbetle merbut iseler bunların her ikisini müşahede etmek faydasız olur. Birincinin müşahedesinden ikincinin tenevvüleri talil olunur. Fakat, bu sefer birinci bir üçüncünün fonksiyonu olur, ve böylece devam eder; nihayet muayyen bir zümrenin bütün hâdisleri arasında müstemir bir nisbet anlaşılır ki hepsinin tek bir kanundan talil edilmelerini temin eder. İşte Comte'a göre ilmin mükemmel şekli bu olacaktır. Descartes'ın mefkûresine ne kadar yakındır! der ki «müsbetçi kafa doğrudan doğruya görülen şeyin tenevvükünü tanımakla beraber, hâdiselerin evvelden görüşünü onların doğrudan doğruya izahı yerine ikame ederek, tecribî hâletin zararına akli sahayı genişletmeye meyil eder.» İlmî terakki, mütemadiyen irtibatları teşmil ederek, mütamayiz ve müstakil kanunları azaltmaktan ibarettir.

«Evvelden görüş» böylece ilmî bilginin esaslı vasfı olur, bu da menfaatçiliğin her türlü içinden pazarlığından âzâde olur. Zirâ ilmin tesadüfi tatbikatı, onun nazari yürüyüşünü kat'ileştirmez. Burada mevzubahis olan evvelden görüş, müşahede olmaksızın yakın ile bilmek imkânından ibarettir. Bu kelimenin Aristo'ca manasıyla kabli bilgidir. Riyaziyat bunun mükemmel modelidir. Bir müstevi müselles çizilince, ben zaviyelerin mecmuunun iki kaimeye müsavi olduğunu yakın ile bilmek için tecrübeye ihtiyacım yoktur. Böyle anlaşılınca, evvelden görüş hâle, hattâ mâziye, kezâlik istikbale de tatbik olunur. Comte'un «her ilmin gâyesi evvelden görüş» dür, dediği vakit bunu «her ilim talil yerine teçribeyi, teçribe yerine akli bilgiyi ikame etmeye meyil eder» diye anlamak lâzımgelir. Hâdiseler arasında keşif edilmiş nisbetlerin zarurî teakübü olan bu evvelden görüş, hâdiseleri biri birinden talil etmeksizin onları biriktiren, boş tebahhur ile şeni ilmi biri birine aslâ karıştırmamayı temin eder.

Böylece yukarıda zikir olunan formül inkişaf eder: «ilimler vakialardan değil, kanunlardan teşekkül eder.» Talil teçribe yerine geçdikce, bizim bilgilerimizin şümül ve irtibatı o kadar iyi şenileşir. Kezâlik ilim, bizim müdrikemiz tarafından mübrim bir surette istenilen bu vahdete gittikçe yaklaşır. Comte der ki «en yüksek noktai nazardan bakılmış olan ilmin umumî gâyesi ancak diğer bütün nizamların esası olan zihnî nizamı teyit etmektir.» Kâinatı istiğrak ile temaşa eden nefsin her şeyden evvel, onu mâkul olarak bulmaya ihtiyacı vardır. «Şeni» ilim, ilâhiyatın ve metafizikin yaptığı gibi, irâdeleri yahut illetleri tehayyül ederek değil, belki hâdiseler arasındaki müstemir nisbetlerdeki nizamı keşif ede-

rek bu ihtiyacı tatmin eder. Bu nizam ahenkli olduğu, yâni muhtelif neviden hâdiseler mütecanis, ve kanunlar ile müşabih surette idare edilir olarak anlaşıldığı vakit «bizim müdrikemizin kendiliğinden olan vahdeti teeyyüt etmiş olur.» Muhtelif neviden hâdiselerin biri birine icrâ edilemez surette mütâ olmasının ehemmiyeti yoktur. İlmî en yüksek mavzuu bütün hâdiselerin mâkul gözükmesi noktai nazarından onları tayin etmektir, ve bu noktai nazar birdir, netekim bizzat müdrike de birdir.

III

Müsbet ilmin bu telâkkisinden, her ikisi de mefkûreci olan bir bilgi nazariyesine ve bir tabiat metafizikine geçiş ihtimâl kolay olur. Fakat, Comte kendi nazariyesinin bu istikâmete doğru gitmesini ne istiyordu, ne de yapabiliyordu. Bu cihetten, onun ilmin izafilik anlayış tarzı kadar hiç bir şey mânâlı değildir.

Bu izafilik alelâde bizim tanıma kuvvetimizin, onun mahiyetinin, kıymetinin, ve kendi mevzularıyla olan nisbetinin bir tenkidi neticesi olarak gösterilmiştir. Fakat, Comte'a göre, bu usul vasıtasıyla takip edilmiş bir anketin nihayete ermek kabiliyeti yoktur. Müsbet ve «şeni» olan bir bilgi nazariyesi yalnız insan nefsinin târihinden istihraç olunur. Nefsin bu kanunları ancak onun fâiliyetinin müteakip mahsullerinin, yâni onun itikatlarının ve onun ilminin tetkikile meydana çıkar. İmdi, ilmin izafiliği, sonra da sebeplerini bulmak müstesnâ olmak üzere, bir vakıa gibi ancak evvelâ müşahede edilmiş olabilir. Bundan dolayı, üç hâlet kanunu kiifayet eder. Zirâ o gösterir ki insan mutlak bilgiyi aramak, ile başlamıştır. İlk gittiği felsefe, hem çok saf, hem de çok ihtiraslı idi. Fakat, zarurî tekâmül ona evvelâ ilâhiyât şekli altında, sonra da metafizik şekli altında mutlaka takip etmeyi terk ettirdi. Müsbet hâlete vâsıl olunca, insan, bizzarure izafî olan, kendi ilminin «hâdiselerin sistemli bir tevsikine» ve onların kanunlarının bilgisine münhasır kaldığını bilir.

Mutlak üzerine teallük eden teharrîlerin göze çarpan bu retti, zâten ancak bizzat bir izafî vasfı hâizdir. Bu ret, meselelerin esası hakkında hiç bir kablelhükmü hâiz değildir. Müsbet felsefe, bu meselelere hiç bir suretle iştirak etmez. O sadece bu meseleleri kendi tetkik ettiği meselelerden git gide izâle etmeye bakar. Filhakika, müsbet usulün mutlaka taallük eden meselelere tatbiki mümkün değildir. İmdi, bu usulbundan böyle eden meselelere tatbiki mümkün değildir. İmdi, bu usul bundan böyle bizim nefsimizin istimal edeceği tek usul olunca, hiç olmazsa kendi yüksek talebi olan mantıkî vahdeti muhafaza etmeyi istediği vakit, filvaki, bu meselelerin terk edilmesi neticesi tebeyyün eder. Hiç bir şey fazla

hiç bir şey eksik olmaz. Comte der ki, vakia sâğlam felsefe haledilemez olan bütün meseleleri bertaraf eder: fakat bu suretin sebeplerini söylerken bunlar hakkında olan her hangi bir şeyi inkârdan da kaçınır, zirâ böyle bir inkâr münakaşa edilemez olan reiylerin yegâne sönme vasıtası olan sistematik istimalsizlik ile tenakuz teşkil edecektir. (Comte: müsbet bir münakaşanın fevkinde kalan reiyler demek ister.) Ruhun aslına, yahut ilk cevhere taallûk eden meseleler ortadan kalkacaktır, netekim daha evvel iskolâstiklerin düşündükleri metafizik meselelerin ekserisi ortadan kaybolmuştur.

Müsbet ilme, mutlak yâni yukarıkinden biraz farklı olan, fakat Comte'da çok tesadüf edilen, kat'i ve değişmez bir vasıf isnat etmekten çekinmek lâzımgelir. Bizim tâyin edebildiğimiz kanunlar ancak bazı şartlar dâhilinde olmak şartile doğrudur. Bizim bunları mutlak olarak doğru mülahaza etmeye hakkımız yoktur. Nevton kanunu bizim heyet sistemimize göre müberhendir: fakat bunun bütün heyet sistemlerinde doğru olacağını biliyor muyuz? ve hesap kuvvetlerle tetkik edebildiğimiz âlemi, hakkında hiç bir şey bilmediğimiz ve mefhumu bizi aşan kâinat ile karıştırmamalıyız. Meşhur kâfi sebep umdesine rağmen, inkâr etmek bâislerinin yokluğu, doğrudan doğruya delil olmaksızın, tasdik etmek hakkını vücade getirmez. Comte der ki, mutlak medlûller bana o kadar imkânsız görünüyor ki onlarda ne kadar ihtimâl görürsem göreyim, hatta günün birinde —ki vukubulacağını kabul etmek te güçtür— Şimdiki tarassutlarımızın sarahati Hipark'a kıyasen ne kadar tekemmül ettirilse bile, bizim âlemimizin dahilindeki mahdut arz cazibesi nazariyesinin değişmez ve zarurî deymumetini temin etmeye cesâret edemiyeceğim.

Kezâlik, madem ki cevherin tamamıyeti baki kaldıkça, ne suretin tebeddülü, ne fizik bir bünyeden diğerine geçiş, ne kimyevî bir istihâle, ne de hayât ile memât arasındaki fark câzibe vasfını tadil edemiyor, câzibenin cisimlerin mutlak bir vasfı (yâni değişmez) olduğu gözükmecekmidir? Bu kadar izâle edilemez bir surette gözükken bu vasıf, bir cismin sikletinin o cismin âlemdeki yahut daha doğrusu arzın, merkezine olan mesâfesi vaziyetine nisbetle sırf izafî bir hâdis olduğunu gösteren, Nevton telâkkisi zuhûr edince bir darbede ortadan kaldırmıştır.

Bizim müsbet ilmimizin tabiatın her hangi bir kısmında mutlak olması, yâni tamam olması için onun tamam olması lâzımgelcektir. Fakat, Pascal'ın tâbirine göre, madem ki her şey illete tâbidir, illettir, yardım edilmiştir ve yardım eder, bütün hâdiseler umum ibir mütekabil tesir altındadır, bütün kanunlar biri birine nisbetle izâfitir, bizim ilmimiz hiç bir nok-

tada asla tamam olmayacaktır. Az çok nakıs tahminler verir. Yeni vakıaların ve yeni kanunların keşfi daima mümkündür.

Müsbet ilim, yerini yeni unsurlara vermek için çoktan beri kabul edilmiş bir medlüller sistemini tâdil etmek ve doğrultmak mecburiyetinde kaç defa kalmış değildir? Çok kerre pek zahmetli çalıştır, fakat âdeta ona mahsus olduğu, yâni tarifi itibârile, izafî olduğu için, ondan kurtulmayı aslâ düşünmüş değildir. Bu hususta misâl; yalnız fizik ve tabii ilimler târihinde değil, belki sahih denilen ilimler târihinde de çoktur. M. Poincaré'nin Hertz ile beraber, mihanikte Galilée ve Nevvton sistemleriyle itminan verici bir mefhum elde etmek mümkün olmadığını söylediğini işitmiyormuyuz?

Böylece müsbet ilimler tarafından vazolunan târifler ve hattâ kanunlar her devirde bizim vakıalar hakkında edindiğimiz bilgiye müteallik tahminlerdir. Ve madem ki bu bilgi dâimâ zenginleşebilir, tahmin de nihayetine aslâ vâsıl olmaksızın, gittikçe daha zenginleşebilir. Vaktile Leihniz şenin tahlili namütenahiye kadar gider derdi. Bu fikir ona göre kendi metafizikine sıkı bir surette merbuttur. Biz bu fikri, müsbet olmakla beraber, bir dereceye kadar muadil bir tarzda Comte'da da buluyoruz. Der ki, tabiat ilminin terakkisi, her ne kadar mümkün mertebe teçribî usul yerine akli usul ikame etmek olmakla beraber, son haddine aslâ vâsıl olamaz, teçribenin ilim binâsını tâdil etmeye bizi içbar eden yeni unsurlar meydana koymayacağını biz aslâ tasdik edemeyiz. Böylece ilmin izafîliği, bizim müdrikemizden gelen vahdet ihtiyacı ile, bu müdrikenin tetkik ettiği âlemin bitmez tükenmez tenevvüü arasındaki müvazeneyi yerine getirmeye yarar.

İmdi, müsbet ilim fiilen dâimâ izafidir. Hükmen böyle olmamazlık edemez, bu da iki esaslı sebepten dolaydır. Bu izâfilik bizzarure «bizim uzviyetimiz» e ve «bizim mevkiimiz» e tâbidir, yahut diğer tâbirle «ferde ve kendi yürüyüşünde nevi» e nisbetle izâfidir.

Evvelâ bizim uzviyetimize nisbetle izâfidir. Comte burada XVIII asır feylesoflarına, ve hususile Diderot'ca pek kıymetli olan bir fikri tekrar ele alır. Eğer bizim uzviyetimiz mütehâlif olsaydı, ilmimizin tanzim ettiği mü tâlar da başka türlü olacaktı. Biz bir çok uzuvlarla, ihtimâl hiç bir fikrimiz olmayan bir çok nevi hâdiseleri elde edeceğiz. Biz kendi nevimizi kör farzedelim: onun için heyet mevcut olmayacaktı. Bundan başka, tabii bir kanun, çok müterekkip ve çok necip hâdiselerin, mevcudiyet şartları cihetinden daha umumî ve daha kaba hâdiselere tâbi olmasını ister. Böylece zihni hâdiseler, evvelâ hayatî hâdiselere, sonra da, bütün hayatî hâdiselerin tâbi olduğu diğer bütün hâdiselere tâbi olur. İmdi, bu

mânâca, ilim bizim uzviyetimize nisbetle izâfidir, nitekim bizzat uzviyetimiz içinde yaşadığımız muhite nisbetle izafidir. Fakat, buna mukabil, muhitin ve bu uzviyetin tasavvuru, ilme, nefse mahsus olan ahenk ve vahdet ihtiyacını içbar eden zihni kanunlara tâbidir.

İmdi Comte, ilmi bilgide mavzuun hissası ile, nefsin hissasını ayırmak hususunda ümitsiz bir teşebbüs olduğu neticesini çıkarır. Biz sâdece biliyoruz ki, ilim ne mavzuu ne de nefsin münhasıran mahsulü değildir. Mavzua fazla hissa ayırmak «teçribecilik» e götürür. Mukabil ifrata düşmek te «sırrilik» e götürür. Feylesofların bilgi hakkında mücerret bir nazariye kurmak için olan cehitleri fenâ neticelerle nihayet bulmuştur. «Leilbniz tarafından tashih edilmiş olan Aristo'nun mütearefesi dâima bâkidir. *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu, nisi ipse intellectus.* Biz yalnız bir noktadan eminiz: Bizim ilmimiz, bizzarure bizim uzviyetimizle meşrut olduğundan dolayı, bizzarure izâfidir.

Fakat, bu mülâhaza çok kat'i değildir. Zirâ bu yalnız bizim uzviyetimiz değişseydi, ilmimizin de başka türlü olacağını gösterir. İmdi, fiiler bizim uzviyetimiz değişmez. Comte'a göre, insan mâhiyeti kendi tekâmülünün bütün cereyanında kendi kendine müşâbih olarak kalır. İşte ilim için izâfiliğin bir illeti; bizzât kat'i bir illeti olan şey bu tekâmültür. Zira, eğer bizim uzviyetimiz tenevvü etmiyorsa, bizim telâkkilerimizin ve bizim ilmimizin sistemi bizim «mevkii» mize, yâni kanunlara göre vukubulan bu tekâmülde bizim işgâl ettiğimiz noktaya göre zaruri olarak tenevvü eder.

Bizim telâkkilerimiz, bizim dinlerimiz, bizim felsefelerimiz yalnız ferdi hâdiseler değildir. Kezâlik, hususile bütün safhaları mütesanit olan, mütemadi ve maşerî bir hayatın anları, içtimaî hâdiselerdir. Biz bilgilerin muayyen bir nevinde ancak o anda umumiyetle kabul edilmiş felsefe ile, bu hâdiseler nevinde ve diğerlerinde daha evvel kazanılmış bilgi ile, hakikî telâkki edilmiş büyük farziyeler ile, tatbik edilmekte olan usullerle v.s. itilâfî kâbil olan şeyi biliriz. İnsan nefsi kendisinin tâbi olduğu tekâmülü bilince, en büyük kanunu (üç hâlet kanunu) elde edince, hülâsa, içtimaiyât teessüs edince, artık ilim ancak izâfi olarak anlaşılabilir. Zira o vakit, muhtelif ilimler medeniyetin diğer fonksiyonlarıyla tehavvül eden, diğer büyük içtimaî vakialardan bir kısmı olarak zâhir olur.

Bizim nazarlarımız «içtimaî terakkinin mecmuuna tâbi olarak» metafizikcilerin farzettikleri mutlak sâbitiyete taallük etmezler. Târihin mütemadi hareketi, zamanın mürurile, en değişmez gözüken itikatları tâdil eder. Bizim nazarlarımız, git gide bizim tefahhuslarımızın mevzularını,

yâni hâdiselerin kanunlarını sadakatla göstermeye meyil eder. Böylece git gide daha sahih tahminler vasıtasıyla, ona doğru yürüdüğümüz, aslâ vâsıl olunamayan, bir hat mefhumuna isal edilmiş olunur.

Şüpheli olarak derhâl ret olunmaksızın husul bulmayacak olan bu neviden bir mezhebin zuhûru zamânı uzak değildir. İnsan nefsi, hakikatın değişmez olamayacağını anlamaya yeni başlamıştır. Hakikatın dâima kendi kendini aynı olacağına her zemânın ve her mekânın bütün nefisleri için dâimâ aynı olduğuna inanılır idi. Bu vasfı kayp edince, hakikat olamayacak zannolunurdu. İşte bundan dolayı felsefe mutlakin takibine bu kadar hararetle sarıldı. Son tahlilde, değişmez bir esasa istinat etmezse hiç bir hakikatın kat'i olamayacağı düşünülürdü.

Böylece ilim metafizike tâlik edilmiş idi. Ve eğer müsbet felsefe insan nefesine bizim kâbiliyetimiz olan hakikatın, izaî olmak için, hakikat olmaktan kurtulmayacağını göstermeseydi muvaffakiyetsizliği binlerce defa tekrar edilen bu metafizik onun cesâretini kırmayacaktı. Biz kabul edilmez bir mutlaki takip ile bütün ilmin çökmesi arasından birini intihap etmeğe mahkûm değiliz. İnsan ilminin tekemmül etmekte olduğunu, ve bu tekâmülün kanunlara tâbi olduğunu anlamak kâfidir. Bu tekâmül aslâ ikmâl edilmemiştir; her vakit «oluş» halindedir. Bu bir «hâlet» değildir; bir «terakki» tir.

İmdi mavkut, ve denebilirse, muvakkat hakikatler vardır. İlim aslâ bundan başkalarını tesis etmez. Hipark'ın ve Yunan heyetçilerinin gök âleminden edindikleri fikir her cihetten bâtil değildi. Onların içinde yaşadıkları cemiyetin umumî şartlarıyla itilâf etmiş heyet hakikî idi. Copernic tarafından istifade edilen orta zaman müşahedelerinin mesaisinden sonra, bu fikir, Nevvton ve Laplace tarafından tekemmül ettirilen bir diğer fikrin önünde ortadan kalktı. İhtimâl bu fikir de, bu sefer, yeni keşiflerden sonra, tâdile uğrayacaktır? Bunun gibi arzın düz bir satlı olduğu, sonra da müdevver bir kürs olduğu düşünülürdü. Daha sonra bir kürre, ve nihayet devranî bir mücessemi nakıs olarak tasavvur edildi. Bugün bu mücessemi nâkısın gayri muntazam olduğu malûmür.

İmdi hakikat, her devirde «mükemmel bir mantikî irtibat», yahut bizim telâkkimizin bizim müşahedelerimizle tetabukudur. İnsan fikrinin tarihi, müteakip devirlerin müterakki bir sırasından terekküp eder. Muayyen bir anda, nefis idrak ettiğini bildiği ile muvafık olarak ortaya koyar. Fakat, yavaş yavaş, yeni vakialar müşahede edilip, malûm olan vakialar daha iyi tefsir edilince, keşifler zuhur eder. Telâkkiler ile müşahedeler arasındaki ahenk bu halde müstear bir hâl alır. Nefisler bütün müktesep bilgileri an'anevî kadro dahiline ithâl etmekte git gide

büyük bir müşkülât hisseder. Nihayet bu kadro kırılır. Sonra, tetabuk bu sefer kâfi olmayacak bir hâl olarak, daha idrakli bir şekil altında yeniden teessüs eder. Müsbet felsefe bu hâli içtimâî bir kanun olarak tanır. Değişmez hakikat hulyasından vazgeçer. Ne bugünün hakikatine mutlak doğru olarak, ne de dünün hakikatine mutlak batıl olarak bakmaz. «Bütün mâziye karşı tenkitçi olmaktan çekinir.»

Netice şudur ki, ilim nazariyesi ancak içtimâî noktâi nazardan ikmâl olunabilir. «Ben» yerine «biz» ferdi nefis yerine insaniyet olan, umumî nefis, düşünceli tahlîl yerine ilimlerin felsefî tarihi ikame edildiği müddetçe bu nazariye nâkıstır. İlimin mantıkî şartlarına, onun tamamile târif etmek için onun hayatî ve içtimâî şartlarını da ilâve etmek lâzımdır. İşte bu vakit, yalnız bu vakit, izafîlik hakikati tehlikeye koymasızın ilmin her devirde hem hakikî hem de izafî olduğu anlaşılır.

Lévy - Bruhl — Halil Nîmetullah
